

БЕЛЬГІЙСЬКИЙ ФАКТОР В ЄВРОПЕЙСЬКІЙ ПОЛІТИЦІ ВЕЛИКОЇ БРИТАНІЇ: 1863-1871 РОКИ

**ЧЕРЕВИК К.А.,
кандидат історичних
наук, співробітник
наукової бібліотеки**

*Запорізький національний
університет*

Велика Британія – одна з тих провідних європейських держав, які традиційно відігравали значну роль в європейській та світовій історії та продовжують робити це сьогодні. Незважаючи на те, що британська зовнішня політика в Європі другої половини XIX ст. активно досліджувалася і досліджується істориками, на сьогодні не існує її цілісної концепції. В історичній науці існують різноманітні погляди на зовнішньополітичний курс, який Велика Британія здійснювала в Європі в другій половині XIX ст., особливо що стосується 60-70-х років XIX ст., залишаються недостатньо вивченими принципи, засоби реалізації, регіональна специфіка цього курсу та комплекс факторів, який впливав на його здійснення. Дослідження ролі бельгійського фактору в британській політиці в Європі 1863-1871 років допомагає відтворити цілісну картину зовнішньополітичного курсу, який Велика Британія здійснювала на теренах Європи в цей період, і таким чином сприяє побудові концепції європейської політики Великої Британії другої половини XIX ст., що є одним з важливих завдань сучасної історичної науки.

В історіографії не існує робіт, які були б безпосередньо присвячені аналізу ролі бельгійського фактору в європейській політиці Великої Британії другої половини XIX ст. Цей аспект у цілому розглядався опосередковано. Дослідження, в яких містяться деякі факти з проблеми, умовно можна розподілити на дві групи. До першої групи відносяться роботи, які присвячені аналізу європейського міжнародного життя другої половини XIX ст. Зокрема, це монографії Д. Тейлора, М. Міско, В. Мосса, В. Ревуненкова, Л. Роотса, Л. Нарочницької, Ф. Ротштейна та Л. Шнеерсона¹. У працях другої групи міститься аналіз тогочасної бри-

танської зовнішньої політики в Європі. Це передусім “Кембріджська історія британської зовнішньої політики 1783-1919”, монографії П. Хейса, Д. Кларка, К. Бурна та В. Сергєєва². У цілому, хоча істориками накопичено багато фактичного матеріалу з проблеми, жоден з них не систематизував його. Все це створює нагальну необхідність у спеціальному дослідженні ролі бельгійського фактору в європейській політиці Великої Британії 60-70-х років XIX ст.

Отже, мета статті – встановити роль бельгійського фактору в британській політиці в Європі 1863-1871 років.

Бельгійський фактор полягав у тому, що територія Бельгії та прилеглих до неї рейнських земель мала надзвичайно важливе значення для Великої Британії, передусім через свою близькість до Британських островів³. Велика Британія вважала ворожий напад на Бельгію генеральною репетицією вторгнення на Британські острови та прямою загрозою для себе. Так, французький імператор Наполеон I не даремно називав бельгійське місто Антверпен “пістолетом, спрямованим в англійські груди”⁴. Саме тому Велика Британія взяла активну участь у створенні незалежної Бельгії та згідно з умовами Лондонського договору 1839 року стала однією з держав-гарантів її незалежності, територіальної цілісності та нейтралітету. Згідно з цією угодою офіційний Лондон зобов’язався захищати Бельгію від агресії всіма можливими засобами⁵. На початку 60-х років XIX ст. Лондонський договір продовжував бути в силі. У будь-яку мить він міг закликати Англію до дій, зокрема воєнних, на користь Бельгії.

Теоретично напад на Бельгію міг відбутися або з Північного моря, або з території сусідніх їй держав, а саме Франції, Пруссії, Нідерландів і Люксембурга. Але в Північному морі, як і в інших морях, панував англійський флот, тобто напад з цього боку був практично неможливий. Франція та Пруссія були подібно до Великої Британії учасниками Лондонського договору 1839 року. Нідерланди були дружньою для Великої Британії державою. Люксембург фактично був частиною Нідерландів, бо перебував з цієї країною в особистій унії. Такий стан справ зберігався протягом першої половини та середини XIX ст.

Проте вже на початку 60-х років XIX ст. міжнародна ситуація з точки зору безпеки для Бельгії погіршилася. По-перше, це сталося через прихід до влади у Франції Наполеона III. Під час його правління, тобто в 1852-1870 роках, Франція була найвпливовішою та наймогутнішою європейською державою. До середини 60-х років XIX ст. вона вважалася найсильнішою країною континенту у воєнному плані. Станом на початок 60-х років XIX ст. французький імператор встиг неодноразово продемонструвати агресивний, реваншистський та експансіоністський характер своєї зовнішньої політики. Так, Наполеон

III відкрито оголошував своєю головною метою в Європі повернення Франції могутності часів Наполеона I. Він виступав за скасування домовленостей Віденського конгресу 1814-1815 років, тобто проти існуючої на той час системи європейських міжнародних відносин. Зокрема, Наполеон III хотів розширити кордони Франції на схід за рахунок Бельгії, Люксембургу та прусських земель, розташованих на Рейні. Отже, його плани містили в собі пряму загрозу англійським інтересам⁶.

По-друге, міжнародна ситуація у 60-х роках XIX ст. ускладнювалася тим, що Пруссія почала здійснювати об’єднання Німеччини під своєю егідою. Наявність такого сусіда як Наполеон III робило неминучим франко-пруський конфлікт, а отже створювало потенційну загрозу для Бельгії та прилеглих до неї територій, бо вони знаходилися саме між двома цими державами. Отже, Велика Британія заради захисту своїх інтересів в Бельгії та прилеглих до неї землях, мала бути зацікавлена в тому, щоб франко-пруський конфлікт не стався.

Аналіз європейської політики Великої Британії 1863-1871 років свідчить про те, що Велика Британія дійсно намагалася не допустити такого конфлікту, причому саме через бельгійський фактор. Так, він значно вплинув на позицію офіційного Лондона під час датсько-німецького конфлікту 1863-1864 років. Тодішній англійський уряд на чолі з лордом Пальмерстоном активно намагався його не допустити. Проте через можливість небезпеки для Бельгії з боку Франції відмовився від співпраці з останньою в справі допомоги Данії. У грудні 1863 року прусському уряду було повідомлено, що “Велика Британія не збирається брати участь у війні на боці Данії; не в інтересах Великої Британії допустити участь Франції у війні на боці Данії; Велика Британія побоюється війни Франції проти Пруссії, тому що в цьому випадку англійські інтереси в Бельгії та на Рейні опиняться під загрозою. Велика Британія цінує власні інтереси вище, ніж датське престолонаслідування та герцогства”⁷. Про можливість війни Франції на боці Данії проти Пруссії та загрозу на Рейні, яка виходила з такої війни, прем’єр-міністр Великої Британії згадує у своїх листах до королеви Вікторії від 8 січня та 22 лютого 1864 року. У них можна побачити велику стурбованість лорда Пальмерстона з цього приводу⁸.

Бельгійський фактор значно вплинув на розбіжності, що існували всередині англійського керівництва під час датсько-німецького конфлікту з приводу ступеня втручання Англії в останній. Зокрема, він не дозволив згуртуватися в уряді прихильникам дій на користь Данії. Так, серед контраргументів, які лорд Пальмерстон привів з приводу пропозиції голови Форін офіс лорда Рассела від 13 лютого 1864 року про спільні англо-французькі дії у випадку можливої відмови Пруссії від англо-французького посеред-

ництва в датсько-німецькому конфлікті, був такий: "... не в інтересах Великої Британії пропонувати Франції напасти на рейнські землі Пруссії. Захоплення Францією цієї території створить загрозу для Бельгії"⁹. До речі, королева Вікторія тоді прореагувала на пропозицію лорда Рассела подібним же чином. 15 лютого вона оголосила йому, "що ніколи не санкціонує заходи, які змогли б переконати Францію взяти участь у нападі на Німеччину та реалізувати свої агресивні плани на Рейні"¹⁰.

Англо-французький союз міг врятувати Данію від поразки в датсько-німецькій війні. Але уряд Пальмерстона вирішив, що присутність Франції на Рейні, тобто в Бельгії – це занадто велика ціна порятунку Данії. Як наслідок, Велика Британія не врятувала Данію від важкої поразки, що нанесло значну шкоду не тільки датським, але й англійським інтересам.

Стурбованість англійського керівництва через бельгійський фактор спостерігається також напередодні та під час австро-пруської війни 1866 року. Матеріали Форін офіс свідчать, що англійський уряд на той час продовжував недовіряти Франції через її плани анексії, зокрема на лівому березі Рейну¹¹. Так, 11 квітня 1866 року голова Форін офіс лорд Кларендон у листі до англійського посла у Франції лорда Коулі, кажучи про перспективи можливої австро-пруської війни, виразив побоювання за Бельгію через загрозу для неї з боку Франції. "Нашою великою турботою повинна бути турбота про Бельгію, і наші ресурси усіх видів повинні бути використані по-господарськи для виконання наших договірних зобов'язань щодо цієї країни. Лорд Рассел дуже наполягав, щоб я переказав вам це і просив, щоб ви не втрачали жодної можливості, щоб дати зрозуміти це французькому імператору. Він, можливо, визнає нашу позицію і не спробує поставити нас у складну ситуацію своїм втручанням...", – писав лорд Кларендон¹².

Побоювання тодішнього англійського уряду на чолі з лордом Расселом посилювалися після публічної заяви французького імператора від 6 травня 1866 року про те, що він ненавидить Віденські трактати 1815 року¹³. Так, бельгійське питання в цей день окремо обговорювалося під час бесіди між королевою Вікторією та лордом Кларендоном про перспективи можливої австро-пруської війни. Вони разом прийшли до думки, що Велика Британія зобов'язана захистити Бельгію у випадку нападу на неї¹⁴.

Тривога Великої Британії про безпеку Бельгії та прилеглих до неї територій була виправданою. Саме тоді Наполеон III таємно запропонував пруському уряду союз проти Австрії. Умови цього союзу були наступні: Пруссія отримує повну свободу дій у Німеччині в обмін на поступку Франції німецьких земель між ріками Мозелем і Рейном (без Кобленца і Майнца), тобто безпосередньо територію Пфальца, Ольденбурга, части-

ну Рейнської провінції Пруссії. Але Пруссія відмовилась від цього проекту¹⁵. Крім того, з земель на лівому березі Рейну Франція хотіла створити буферну державу під своїм протекторатом. Про це згадується в австро-французькій секретній угоді від 12 червня 1866 року¹⁶.

Про те, що бельгійське питання було одним з найважливіших питань англійської європейської політики на той час, свідчить і те, що 28 червня, під час бесіди королеви з новим прем'єр-міністром Дербі, бельгійське питання обговорювалося окремо. Лорд Дербі запевнив королеву, що його уряд "налаштований у цьому питанні так само рішуче, як і попередній уряд, і також вважає, що цілісність Бельгії повинна бути збережена та захищена"¹⁷. А 4 липня новий голова Форін офіс Стенлі мав бесіду з своїм попередником на цьому посту лордом Кларендоном з приводу подій австро-пруської війни. Обидва урядовця погодилися з тим, що небезпека для Бельгії на той час зберігалася¹⁸.

Варто відзначити, що особисто бельгійський уряд постійно намагався нагадувати Великій Британії про її зобов'язання перед Бельгією за Лондонським договором 1839 року. Як пише граф Стенлі в листі до посла лорда Коулі від 20 липня 1866 року, бельгійський посол у цей день висловив йому своє хвилювання з приводу можливої загрози для своєї країни. Зокрема, він переконував графа Стенлі в необхідності підтвердження старих або прийняття нових гарантій безпеки Бельгії. Бельгійський дипломат підкреслював, що "хоча ніякий інший договір не може підсилити зобов'язання, ніж ті, які були взяті країнами в 1839 році, бельгійський уряд схвилюваний заявою однієї важливої персони, не пов'язаної з англійським урядом, про те, що Велика Британія залишиться осторонь, якщо на Бельгію буде скоєно напад". Стенлі у відповідь погодився з тим, що існуючі гарантії по Бельгії не можуть бути посилені новим договором. Бельгійський посол запитав, чи Велика Британія дасть знати Наполеону III, що напад на Бельгію призведе до розриву Великої Британії з Францією, на що Стенлі відповів, що "лорд Кларендон вже давав таке запевнення, і що погляди нинішнього та минулого урядів з цього пункту є ідентичними"¹⁹.

Пасивна політика Великої Британії під час австро-пруської війни в значній мірі сприяла перемозі Пруссії. Це призвело до того, що існуючому в Центральній Європі балансу сил, а разом з тим Віденській системі міжнародних відносин, у цілому було нанесено значного удару²⁰. Бельгійський фактор знову завадив Англії втрутитися в конфлікт та захистити свої традиційні континентальні інтереси.

Швидко закінчення австро-пруської війни зняло бельгійське питання з порядку денного. Але вже через декілька тижнів воно з новою силою привернуло увагу англійського уряду. При-

чиною цього стала вимога Франції територіальної компенсації від Пруссії у зв'язку з її значним посиленням внаслідок війни. Цю вимогу було висунуто 5 серпня 1866 року. Зокрема, Наполеон III вимагав від Пруссії повернення Франції кордонів 1814 року, тобто тих німецьких земель, які були розташовані на Рейні²¹. Як зазначає граф Стенлі у своїх мемуарах від 7 серпня, реакція англійського уряду на цю вимогу була наступною: "Ми були налякані телеграмою з Парижа, в якій імператор вимагав від Пруссії кордонів 1814 року і навіть більше ... ніяких деталей не повідомлялося, залишається невідомим чи це є спроба домовитися, чи погроза, найімовірніше останнє"²². 8 серпня королева Вікторія висловила прем'єр-міністру свою крайню стурбованість з приводу французької заяви і відзначила, що "Велика Британія не може залишатися пасивним спостерігачем таких дій". Вона чекала від уряду "негайного та термінового розгляду цього питання"²³. Треба зазначити, що англійське керівництво передбачало можливість такого кроку з боку Франції. Наприкінці липня 1866 року Стенлі заявив французькому послу, що "при необхідності Франція може шукати компенсації у Німеччині, але не сміє торкатися Бельгії"²⁴.

На засіданні англійського кабінету 10 серпня було вирішено, що посол лорд Коулі повинен вимагати запевнень від французького уряду, що зміна кордонів 1814 року не порушить нейтралітет Бельгії. Якщо такі запевнення не будуть надані, він мав висловити твердий протест з боку уряду Великої Британії. Проте в той же день бельгійський посол повідомив Стенлі, що французький посол у Бельгії запевнив бельгійського короля, що Франція не вимагає жодного шматка бельгійської території. Одночасно у Форін офіс прийшла телеграма від англійського посла в Пруссії лорда Лофтуса про те, що Пруссія відмовилася поступатися будь-якою німецькою територією²⁵. Остаточо уряд Великої Британії заспокоївся після того, як 14 серпня Франція офіційно оголосила, що не збирається вимагати від Бельгії кордонів 1814 року²⁶.

Але подальші події повністю виправдали найгірші побоювання англійського керівництва через рейнські землі та Бельгію у зв'язку з агресивними планами Франції. Усього через дві доби після своєї заспокійливої заяви французький уряд почав з Пруссією переговори про ту ж саму територіальну компенсацію, але тепер у суворій таємності. Ці переговори, які тривали з серпня 1866 року до початку 1867 року, містили в собі пряму загрозу для нейтралітету, територіальної цілісності та незалежності Бельгії. Так, Франція хотіла укласти з Пруссією оборонний та наступальний союз, щоб отримати її згоду на приєднання до Франції рейнських земель, Люксембурга та Бельгії. Уряд Наполеона III навіть передбачив заходи, які повинні були зменшити опір Великої Британії, якщо б така агресія мала

місце. Так, передбачалося, що бельгійське місто Антверпен мало одержати статус вільного порту, а також не мусило бути приєднаним до Нідерландів. Проект союзного договору передбачав, зокрема, що Пруссія мала допомогти Франції зброєю, якщо це знадобиться, проти будь-якої держави, яка спробує перешкодити Франції приєднати Бельгію. Це зобов'язання вступало в дію також у тому випадку, якщо Франції або Пруссії загрожувала агресія з боку третьої держави. Таким чином, цей союз фактично був спрямований проти Великої Британії. Проте переговори провалилися з ініціативи Пруссії. Союзний договір так і не був підписаний²⁷.

Незважаючи на таємність франко-пруських переговорів, чутки про них досягли Великої Британії. Так, міністр фінансів Б. Дізраелі у своєму листі до Стенлі від 30 грудня 1866 року повідомив йому, що Франція, нібито, домовилася з Пруссією отримати Бельгію в обмін на своє визнання прусської анексії південнонімецьких країн²⁸. Але не маючи ніяких доказів про існування такої угоди, Стенлі вирішив, що це вигадка²⁹. Такою ж була реакція голови Форін офісу на лист королеви від 9 січня 1867 року, в якому вона висловила міністру свою стурбованість з приводу загрози Бельгії з боку Франції. Королева посилалась на повідомлення секретаря англійського посольства у Франції Фейна та стверджувала, що "канцлер Бісмарк, а також імператор та уряд Франції, щонайменше, окремі міністри, виношують план захоплення Бельгії". Вікторія хотіла, щоб "англійські послы в цих країнах були проінструктовані стежити за подіями і не зневажати нічим у розмові, яка може бути піднята з цієї теми, щоб дати чітко зрозуміти, що Велика Британія ніколи не буде спокійно стояти осторонь, або залишатися пасивним спостерігачем будь-якої спроби, яка буде спрямована проти цілісності чи незалежності Бельгії". Стенлі у відповідь заявив, що не вірить у те, що "Франція може напасти на Бельгію при тогочасних обставинах"³⁰.

Заява керівника англійської дипломатії від 29 жовтня 1866 року, зроблена принцу Наполеону, племіннику французького імператора, свідчила, що тодішній англійський уряд був рішуче налаштований у питанні Бельгії. Так, у відповідь на запит принца, чи піклується Велика Британія про будь-яку частину Бельгії, крім Антверпена, Стенлі дав позитивну відповідь та підкреслив, що "не відповідає за збереження миру, якщо будь-яка частина Бельгії зазнає нападу"³¹.

Бельгійський фактор також значно вплинув на позицію Великої Британії в конфлікті між Францією та Пруссією через Люксембург. У березні 1867 року англійський уряд дізнався, що Франція вела переговори з королем Нідерландів про передачу Люксембургу. Пруссія виступила категорично проти цього. Уряд лорда Дербі вирішив жодним чином не втручатися в цю спра-

ву, бо вважав, що вона не зачіпає англійські інтереси. Проте, аналіз записів в щоденнику голови Форін офіс лорда Стенлі свідчить, що з початком конфлікту англійський уряд одразу почав відчувати значний тиск як з боку Пруссії та Франції, так і з боку Бельгії. Бельгійський уряд просив Англію захистити Бельгію від можливої агресії з боку Франції та Пруссії. Так, вже 14 березня 1867 року, відразу після появи чуток про передачу Люксембургу Франції, бельгійський посол у Великій Британії Ван Де Вейер висловив голові англійської дипломатії свою стурбованість з цього приводу та заявив, що “бельгійський уряд вважає це питання серйозним і таким, що може призвести до війни”³². Через два дні бельгійський посол у бесіді зі Стенлі переконував його зробити публічну заяву, що Велика Британія буде вважати напад на Бельгію приводом до війни. Голова Форін офіс відхилив цю пропозицію та заявив, що “ніхто не загрожує Бельгії війною”. При цьому він підкреслив, що “інтерес англійського уряду в безпеці Бельгії вже неодноразово висловлювався і немає потреби в будь-якому новому представленні з цього питання”³³. 11 травня Ван Де Вейер знову висловив англійському міністру тривогу свого уряду з приводу можливої загрози для Бельгії. У своєму щоденнику Стенлі в цей день невдоволено зазначив, що “для бельгійського уряду, здається, стало звичкою постійно скаржитися на наявність загрози Бельгії”. Стенлі особисто взагалі не міг зрозуміти практичної користі від гарантій Бельгії за договорами доти, поки не буде потрібно їхнє підтвердження. Останнє він знаходив на той момент зовсім непотрібним, тому що ці гарантії, на його думку, “самі по собі були суворі настільки, наскільки це було можливо”³⁴. Варто звернути увагу на ступінь готовності Стенлі виконувати гарантії Великої Британії відносно Бельгії за Договором 1839 року. “Я готовий піти так далеко, як буде потрібно, на захист Бельгії, але без абсолютного зобов’язання воювати за її незалежність”, – писав він у листі до Б. Дізраелі 22 квітня 1867 року³⁵.

Що стосується Пруссії, то коли прусський посол Бернсторф у бесідах зі Стенлі 3 та 8 квітня 1867 року намагався схилити Англію на бік Пруссії, він шантажував англійський уряд загрозою для Бельгії. Так, він заявив, що “якщо Велика Британія не допоможе Пруссії з Люксембургом, то прусський уряд буде змушений домовитися з Францією і погодитися на приєднання до неї Бельгії”. Стенлі у відповідь на такий відвертий шантаж сказав, що “питання Бельгії – це абсолютно окреме питання; Велика Британія зобов’язана захищати Бельгію, якщо на неї нападуть, але не піде на війну заради запобігання ризику можливої атаки на неї в майбутньому”. Голова Форін офіс також зазначив, що він не вірить, що “імператор Наполеон нападе на Бельгію, поки бельгійський народ єдиний і має впевненість у тому, що Велика Британія зо-

бов’язана обороняти її”³⁶. Теж саме Стенлі повторив у парламенті 5 квітня на дебатах з приводу Люксембургу, коли депутат Р. Піль оголосив, що “передача Люксембургу Франції стосується безпеки Бельгії, а також інтересів інших країн, і може втягнути Англію та Європу в нову війну”³⁷.

Французький уряд також наголошував, що “безпека Бельгії залежить тільки від Великої Британії”, що існує загроза бельгійському нейтралітету з боку Пруссії і попереджав Англію, що, якщо Пруссія не буде його поважати, Франції доведеться ввести свої війська в Бельгію з метою самооборони³⁸.

Увагу британського уряду до Бельгії під час люксембурзького конфлікту намагалася привернути і королева Вікторія. Її побоювання через безпеку Бельгії підсилювалися бельгійським послом. Саме він, на думку Стенлі, спонукав Вікторію до втручання³⁹. Вже 11 квітня королева заявила Стенлі, що уряд не повинен забувати про небезпеку для незалежності Бельгії, яка впливає з передачі Люксембурга Франції, і нагадала, що Велика Британія зобов’язалася захищати цю країну⁴⁰. Вікторія вважала, що Бельгія була тоді в небезпеці та вимагала, щоб англійський уряд оголосив французькому імператору, що Велика Британія не дозволить напад на неї. 19 квітня королева написала прем’єр-міністру Дербі лист, в якому заявила наступне: “Святістю договорів, усіма розуміннями честі та всіма розуміннями інтересу, Велика Британія повинна показати світу, що вона не готова зректися свого статусу великої держави; що вона може, якщо треба, відкинути в бік холодні розрахунки тільки політичної доцільності, і що, якщо виникне така необхідність, вона виконає свої зобов’язання і, навіть якщо буде потрібно, одна захистить незалежність Бельгії усією міццю Британської імперії”. Королева наполягала, щоб уряд чітко дав зрозуміти Франції та Пруссії, що “якщо Бельгія буде атакована, то з боку Великої Британії буде так мало зволікання і коливання, щоб прийти їй на допомогу, як у 1826 році, коли прем’єр-міністр Каннінг відправив армію для захисту Португалії від нападу, який їй загрожував з боку Іспанії”. Наприкінці листа Вікторія повідомляла, що не хоче бути учасником “національної ганьби, яка впаде на Англію, якщо відбудеться такий акт насильства як захоплення Францією бельгійської території”⁴¹.

Як наслідок, уряд лорда Дербі все-таки погодився втрутитися в люксембурзький конфлікт як посередник. Завдяки цьому, вже у травні 1867 року питання було вирішено мирним шляхом⁴².

Проте вже в 1868 році виникла пряма загроза для Бельгії. Наприкінці цього року виникнув прямий конфлікт між Бельгією та Францією. Він був пов’язаний з тим, що одна з французьких залізничних компаній намагалася шляхом секретних переговорів з однією приватною бельгійською компанією укласти угоду, яка нада-

вала їй право експлуатувати дві важливі бельгійські залізниці. Уряд Бельгії був проти цієї угоди, тому що внаслідок неї Франція одержувала контроль над найважливішим промисловим регіоном Бельгії. Тому 23 лютого 1869 року був прийнятий закон, який забороняв передачу будь-якої бельгійської залізниці без дозволу бельгійського уряду. Французький імператор розцінив цей крок як доказ ворожості Бельгії до Франції та вважав, що тут не обійшлося без участі Пруссії. Він почав виказувати готовність до війни. Англійські дослідники вважають, що Наполеон III сподівався, що цей проект залізничного злиття призведе до тісного союзу між Францією та Бельгією. Так, через свого посла в Бельгії він натякав бельгійському уряду, що в тогочасній міжнародній ситуації Бельгія повинна шукати союзу з Францією. Використання такої мови природно підтвердило підозри бельгійського уряду про те, що під виглядом комерційної угоди готується французький напад на Бельгію. Ці підозри були висловлені бельгійським послом королеві й уряду Великої Британії.

Англійське керівництво сприйняло французькі дії стосовно Бельгії з великою тривогою. Королева Вікторія 14 січня 1869 року звернулася до голови Форін офіс лорда Кларендона з вимогою, чітко дати знати Франції, що “будь-які дії, які будуть загрожувати бельгійській незалежності або нейтралітету, відразу виведуть Англію на поле бою”⁴³. Як свідчить листування голови Форін офіс з англійським послом у Франції Лайонсом, англійський уряд почав з березня 1869 року здійснювати дипломатичний тиск на Францію, щоб змусити її піти на примирення. Зокрема, Велика Британія по-дружньому застерігала цю державу від агресивних задумів проти Бельгії. При цьому акцент робився на тому, що якщо Франція продовжить висувати Бельгії вимоги, які будуть порушувати її незалежність та нейтралітет, англо-французькі відносини будуть зіпсовані, і це буде мати непередбачені наслідки. Для врегулювання ситуації уряд В. Гладстона намагався також грати на франко-пруському протистоянні. Він запевняв французький уряд, що в конфлікті навколо Бельгії та, насамперед, у погіршенні англо-французьких відносин через нього дуже зацікавлена Пруссія; підкреслював, що Пруссія тільки виграє, якщо конфлікт буде продовжуватися. Велика Британія також натякала на можливість спільного виступу Великої Британії та Пруссії на захист Бельгії.

Зважаючи на те, що всі дружні попередження не мали результатів, 16 березня Лайонс отримав депешу, в якій містилося офіційне попередження Франції, що “якщо вона розчленує або анексує Бельгію, то після цього станеться розрив дружніх відносин між Францією та Англією”. Однак посол був інструктований озаямити з цим документом французький уряд не одразу, а використати його, коли цього буде потребувати

стан справ. Це пояснювалося тим, що “Велика Британія не була зацікавлена в розриві з Францією, високо цінувала союз з нею та його продуктивність для обох країн”⁴⁴.

Дії англійської дипломатії врешті-решт увінчалися успіхом. 21 березня Франція та Бельгія домовилися про компроміс. Бельгійський прем'єр-міністр поїхав у Париж вести переговори, але його там зустріли з прохолодою. Тоді уряд Бельгії запропонував Великій Британії зробити звернення до держав-учасниць Лондонського договору 1839 року врегулювати конфлікт. Уряд В. Гладстона відхилив цю пропозицію “як останню крайність, яку можна буде використати у випадку явного зриву франко-бельгійських переговорів”. Але 22 квітня Форін офіс попередив французький уряд, що “якщо бельгійський прем'єр-міністр залишить Париж без досягнення угоди, наслідки цього будуть для Франції більш серйозні, ніж для Бельгії”. У результаті, 27 квітня був підписаний протокол, який забезпечив мирне врегулювання франко-бельгійського конфлікту⁴⁵.

Не пройшло і року після франко-бельгійського конфлікту, як розпочалася франко-пруська війна. Бельгійське питання знову зайняло ледь не головне місце в європейській політиці Великої Британії. Англійський уряд був дуже схвилюваний загрозою для Бельгії через франко-пруську війну. Незважаючи на оголошення нейтралітету Великої Британії у війні, голова уряду В. Гладстон 16 липня 1870 року зробив військовому міністру запит про можливість відправлення двадцятитисячної армії на захист Антверпена⁴⁶. Автор вважає, що обговорення військової реформи на найвищому рівні, яке розпочалося в Англії під час війни, було не в останню чергу пов'язано з підготовкою країни до війни на захист Бельгії⁴⁷.

Коли війна тільки почалася, Велика Британія наполягла, щоб Франція та Пруссія надали запевнення, що під час неї не порушать нейтралітет та цілісність Бельгії⁴⁸. Але 25 липня 1870 року з ініціативи прусського уряду в “The Times” був надрукований той самий проект франко-пруського договору про союз, який обговорювався двома державами в 1866-1867 роках і містив пряму загрозу для Бельгії⁴⁹. За іронією долі, документ був написаний саме французькою стороною⁵⁰. Як свідчить аналіз листування В. Гладстона з королевою та колегами по кабінету, ця публікація мала у Великій Британії ефект бомби, що розірвалася. Так, англійський прем'єр-міністр вважав, що “весь світ був шокований і вражений цією публікацією”⁵¹. “Публікація договору змінила все і поклала на нас необхідність або зробити щось нове для захисту Бельгії, або сказати, що ні при яких обставинах ми не зробимо жодного кроку для захисту її від анексії”, – писав він міністру торгівлі Брайту 1 серпня⁵².

Як наслідок, 30 липня англійський уряд на своєму засіданні вирішив “визнати пояснення

Франції та Пруссії з приводу надрукованого проекту договору незадовільними та вжити нові заходи безпеки для захисту Бельгії, які унеможливають будь-яку домовленість цих держав, яка була б спрямована на знищення Бельгії як незалежної та нейтральної країни, та, разом з тим, збережуть гарантії 1839 року⁵³. Зокрема, було вирішено зробити окремі, але ідентичні, запити до Франції та Пруссії, чи “бажають вони не тільки шанувати нейтралітет Бельгії, але й захистити цю країну у випадку нападу на неї іншою державою”⁵⁴. Переговори Великої Британії з обома державами завершилися 9 та 11 серпня підписанням відповідних договорів⁵⁵. Кожна з двох держав зобов’язалася поважати нейтралітет Бельгії доти, доки це буде робити інша, та приєднатися до Великої Британії в справі захисту бельгійського нейтралітету. Велика Британія зобов’язалася брати участь у спільних військових операціях тільки в межах території Бельгії. Договори були розраховані на період франко-пруської війни та на рік після укладення миру між Францією та Пруссією⁵⁶. Після закінчення цього терміну, сторони мали повернутися до ви-

конання своїх зобов’язань щодо Бельгії згідно з Лондонським договором 1839 року. Ці угоди були укладені без відома Бельгії⁵⁷. Одержання Англією нових гарантій для Бельгії зняло з порядку денного не тільки питання участі Великої Британії у франко-пруській війні, а фактично і сам бельгійський фактор як такий на декілька наступних десятиліть.

Отже, бельгійський фактор в європейській політиці Великої Британії 1863-1871 років відігравав досить важливу роль. Він значно впливав на позицію офіційного Лондона у тогочасних континентальних конфліктах, зокрема на ступінь втручання Англії в останні, постійно завважав налагодженню англо-французького співробітництва в Європі. Унаслідок цього Велика Британія фактично опинилася в ізоляції на європейській міжнародній арені, виявилася неспроможною самотужки завадити руйнуванню тогочасної системи міжнародних відносин, яке відбулося внаслідок утворення в 1871 році Германської імперії, а отже захистити власні традиційні інтереси.

ПОСИЛАННЯ

- ¹ Тэйлор А.Д. Борьба за господство в Европе. 1848-1918 / Пер. с англ. А.О. Зеленской и Д.Э. Куниной. – М., 1958; Миско М.В. Польское восстание 1863 г. – М., 1962; Mosse W. The European powers and the German question 1848-1871. – Cambridge, 1958; Ревуненков В.Г. Польское восстание 1863 года и европейская дипломатия. – Л., 1957; Ротс Л. Шлезвиг-голлштинский вопрос и политика европейских держав в 1863-1864 гг. – Таллин, 1957; Нарочницкая Л.И. Россия и войны Пруссии в 60-х гг. XIX в. за объединение Германии “сверху”. – М., 1960; Ротштейн Ф.А. Из истории прусско-германской империи. – М.-Л., 1948; Шнейерсон Л.М. В преддверии франко-прусской войны. Франко-германский конфликт из-за Люксембурга в 1867 г. – Минск, 1969.
- ² The Cambridge history of British foreign policy 1783-1919 / Ed. by sir A. Ward and G. Gooch. Vol. 1-3. – Cambridge, 1923; Hayes P. The Nineteenth century, 1814-1880. – N.Y., 1975; Clarke J. British Diplomacy and foreign policy, 1782-1865. – L., 1989; Bourne K. The foreign policy of Victorian England 1830-1902. – Oxford, 1970; Сергеев В.В. Англия и объединение Германии. 1848-1871 гг. – Л., 1986.
- ³ Hayes P. The Nineteenth century, 1814-1880. – N.Y., 1975. – P. 174-191.
- ⁴ Тарле Е.В. Наполеон. – Минск, 1993. – С. 111.
- ⁵ The Quintuple treaty of April 19, 1839 // Интернет: www.jrbooksonline.com/Neutrality_of_Belgium/appendix_A.htm.
- ⁶ История Франции / Отв. ред. А.З. Манфред. В 3-х т. – М., 1973. – Т. 2. – С. 334-358.
- ⁷ Ротс Л. Шлезвиг-голлштинский вопрос и политика европейских держав в 1863-1864 гг. – Таллин, 1957. – С. 115.
- ⁸ The letters of queen Victoria, 2nd series / Ed. by G. Buckle. – L., 1926. – Vol. 1. – P. 144-148, 161-166.
- ⁹ Mosse W. The European powers and the German question 1848-1871. – Cambridge, 1958. – P. 176-177.
- ¹⁰ The letters of queen Victoria, 2nd series / Ed. by G. Buckle. – L., 1926. – Vol. 1. – P. 158-159.
- ¹¹ Нарочницкая Л.И. Россия и войны Пруссии в 60-х гг. XIX в. за объединение Германии “сверху”. – М., 1960. – С. 104.
- ¹² Mosse W. The European powers and the German question 1848-1871. – Cambridge, 1958. – P. 231.
- ¹³ Тэйлор А.Д. Борьба за господство в Европе. 1848-1918 / Пер. с англ. А.О. Зеленской и Д.Э. Куниной. – М., 1958. – С. 194.
- ¹⁴ The letters of queen Victoria, 2nd series / Ed. by G. Buckle. – L., 1926. – Vol. 1. – P. 325-326.
- ¹⁵ Ротштейн Ф.А. Из истории прусско-германской империи. – М.-Л., 1948. – С. 95.
- ¹⁶ Тэйлор А.Д. Борьба за господство в Европе. 1848-1918 / Пер. с англ. А.О. Зеленской и Д.Э. Куниной. – М., 1958. – С. 195.
- ¹⁷ Memorandum by Queen Victoria. In Frogmore Garden, 28th June 1866. // The letters of queen Victoria, 2nd series / Ed. by G.E. Buckle. – L., 1926. – Vol. 1. – P. 345-346.
- ¹⁸ Derby, E.H. Stanley, 15th earl of... (1826-93). Disraeli, Derby and the conservative party: journals and memoirs of E.H., lord Stanley, 1849-1869 / Ed. by J. Vincent. – Hassocks (Sussex), 1978. – P. 258.
- ¹⁹ The Cambridge history of British foreign policy 1783-1919 / Ed. by sir A. Ward and G. Gooch. Vol. 1-3. – Cambridge, 1923. – Vol. 3. – P. 37.
- ²⁰ Пражский договор 23 августа 1866 года // Ротштейн Ф.А. Из истории прусско-германской империи. – М.-Л., 1948. – С. 181-183.
- ²¹ Нарочницкая Л.И. Россия и войны Пруссии в 60-х гг. XIX в. за объединение Германии “сверху”. – М., 1960. – С. 134.
- ²² Derby, E.H. Stanley, 15th earl of... (1826-93). Disraeli, Derby and the conservative party: journals and memoirs of E.H., lord Stanley, 1849-1869 / Ed. by J. Vincent. – Hassocks (Sussex), 1978. – P. 263.

- ²³ The letters of queen Victoria, 2nd series / Ed. by G. Buckle. – L., 1926. – Vol. 1. – P. 364-365.
- ²⁴ Bourne K. The foreign policy of Victorian England 1830-1902. – Oxford, 1970. – P. 116.
- ²⁵ Derby, E.H. Stanley, 15th earl of... (1826-93). Disraeli, Derby and the conservative party: journals and memoirs of E.H., lord Stanley, 1849-1869 / Ed. by J. Vincent. – Hassocks (Sussex), 1978. – P. 264-265.
- ²⁶ Шнейерсон Л.М. В преддверии франко-прусской войны. Франко-германский конфликт из-за Люксембурга в 1867 г. – Минск, 1969. – С. 17-18.
- ²⁷ Там само. – С. 21-22.
- ²⁸ Buckle G. The life of Benjamin Disraeli earl of Beaconsfield. – L., 1916. – Vol. 4. – P. 469.
- ²⁹ Derby, E.H. Stanley, 15th earl of... (1826-93). Disraeli, Derby and the conservative party: journals and memoirs of E.H., lord Stanley, 1849-1869 / Ed. by J. Vincent. – Hassocks (Sussex), 1978. – P. 282.
- ³⁰ The letters of queen Victoria, 2nd series / Ed. by G. Buckle. – L., 1926. – Vol. 1. – P. 286-287.
- ³¹ Derby, E.H. Stanley, 15th earl of... (1826-93). Disraeli, Derby and the conservative party: journals and memoirs of E.H., lord Stanley, 1849-1869 / Ed. by J. Vincent. – Hassocks (Sussex), 1978. – P. 272-273.
- ³² Там само. – P. 293.
- ³³ Там само. – P. 302.
- ³⁴ Там само. – P. 308-309.
- ³⁵ Buckle G. The life of Benjamin Disraeli earl of Beaconsfield. – L., 1916. – Vol. 4. – P. 471.
- ³⁶ Derby, E.H. Stanley, 15th earl of... (1826-93). Disraeli, Derby and the conservative party: journals and memoirs of E.H., lord Stanley, 1849-1869 / Ed. by J. Vincent. – Hassocks (Sussex), 1978. – P. 298-300.
- ³⁷ Hansard's parliamentary debates. Third series. – L., 1867. – Vol. 186. – Col. 1250-1256.
- ³⁸ Derby, E.H. Stanley, 15th earl of... (1826-93). Disraeli, Derby and the conservative party: journals and memoirs of E.H., lord Stanley, 1849-1869 / Ed. by J. Vincent. – Hassocks (Sussex), 1978. – P. 304.
- ³⁹ Там само. – P. 302.
- ⁴⁰ The letters of queen Victoria, 2nd series / Ed. by G. Buckle. – L., 1926. – Vol. 1. – P. 416-417.
- ⁴¹ Там само. – P. 419-420.
- ⁴² Трактат, заключенный в Лондоне между Австриею, Бельгиею, Франциею, Великобританиею, Италиею, Нидерландами, Пруссиею и Россиею об отношениях Великого Герцогства Люксембургского 1867 г., мая 11-го // Мартенс Ф. Собрание трактатов и конвенций, заключенных Россиею с иностранными державами. – СПб.: Тип. М-ва путей сообщ., 1898. – Т. 12. – С. 370-376.
- ⁴³ Там само. – P. 38-48.
- ⁴⁴ Mosse W. The European powers and the German question 1848-1871. – Cambridge, 1958. – P. 297-299.
- ⁴⁵ The Cambridge history of British foreign policy 1783-1919 / Ed. by sir A. Ward and G. Gooch. Vol. 1-3. – Cambridge, 1923. – Vol. 3. – P. 40.
- ⁴⁶ Gladstone W.E. The Gladstone diaries / Ed. by H.C. Matthew. – L., 1982. – Vol. 7. – P. 327.
- ⁴⁷ The letters of queen Victoria, 2nd series / Ed. by G. Buckle. – L., 1926. – Vol. 2. – P. 90-92.
- ⁴⁸ The letters of queen Victoria, 2nd series / Ed. by G. Buckle. – L., 1926. – Vol. 2. – P. 37-39.
- ⁴⁹ Fitzmaurice E. The life of Granville George Leveson Gower second earl Granville K.G. (1815-1891). In 2 vol. – N.Y.-L., 1906. – Vol. 2. – P. 39.
- ⁵⁰ Шнейерсон Л.М. В преддверии франко-прусской войны. Франко-германский конфликт из-за Люксембурга в 1867 г. – Минск, 1969. – С. 21-22.
- ⁵¹ The letters of queen Victoria, 2nd series / Ed. by G. Buckle. – L., 1926. – Vol. 2. – P. 46-47.
- ⁵² Gladstone W.E. The Gladstone diaries / Ed. by H.C. Matthew. – L., 1982. – Vol. 7. – P. 336-337.
- ⁵³ The letters of queen Victoria, 2nd series / Ed. by G. Buckle. – L., 1926. – Vol. 2. – P. 53-55.
- ⁵⁴ Selected speeches on British foreign policy, 1738-1914 / Ed. by E. Jones. – L., 1924. – P. 357-358.
- ⁵⁵ Treaty between Great Britain and France of August 11, 1870 // Интернет: [www.jrbooksonline.com/Neutrality of Belgium/appendix_C.D.E.F.htm](http://www.jrbooksonline.com/Neutrality_of_Belgium/appendix_C.D.E.F.htm); Treaty between Great Britain and Prussia of August 9, 1870 // Интернет: [www.jrbooksonline.com/Neutrality of Belgium/appendix_B.htm](http://www.jrbooksonline.com/Neutrality_of_Belgium/appendix_B.htm).
- ⁵⁶ Morley J. The life of William Ewart Gladstone. In 3 vol. – L.-N.Y., 1903. – Vol. 2. – P. 341.
- ⁵⁷ Selected speeches on British foreign policy, 1738-1914 / Ed. by E. Jones. – L., 1924. – P. 358-359.